

A felsőoktatás expanziója

Napjaink oktatáspolitikai diskurzusának visszatérő megállapítása, hogy szűkíteni lehet (kell) a felsőoktatás befogadó képességét, mert várhatóan egyre kevesebben jelentkeznek felsőoktatásba (ezt demográfiai adatokkal szokás alátámasztani). Az érvelés elsősorban Timár János korai és az 1990-es években felújított érvelésére megy vissza, amelynek alapvető megállapítása, hogy a felsőoktatás kimerítette a „szellemi potenciált”, diplomás munkanélküliséget okoz, és fölöslegesen terhelheti a költségvetést. (Erdész, Timár 1967, Timár, Polónyi 2001) (Az érvelést a felsőoktatás és a felsőoktatási politika különböző aktorai használják föl, ki-ki a saját politikai törekvései számára – így pl a magán felsőoktatás és /vagy profitorientált felsőoktatási vállalkozások saját legitimációjuk részeként (például Husz, Illés 2006, Polónyi 2006, Polónyi, Timár 2006, Rudas 2007 stb.) .

Ezzel szemben az OECD (Davidson, Schleicher 2007) az alábbiakban foglalja össze a felsőoktatás helyzetét Magyarországon:

- *„A magyarországi felsőoktatás számottevően az OECD átlag alatt van. A felsőoktatásban végzetek aránya Magyarországon a 25-64 évesek között 17%, míg az OECD átlag 26%.*
- *Bár a felsőoktatásban végzetek aránya az előző nemzedékekben emelkedett, az emelkedés sokkal lassúbb volt, mint a legtöbb OECD országban. A felsőoktatást végzetek aránya a 25-34 évesek között Magyarországon 20%, míg ugyanez az idősebb korcsoportokban (55-64 évesek) 15%.*
- *A jelenlegi trend a felsőoktatási beiskolázásban azt sugallhatja, hogy Magyarország a következő években gyorsabban halad, mivel a belépő hallgatók száma 1995-2004 között több mint megkétszereződött. Ez következképp ugrásszerű növekedést jelentett a felsőoktatást végzetek arányában. Az egyetemi végzetek aránya 29%-ról 36%-ra emelkedett a 2004/05-ös tanévben, ami most megfelel az OECD országok átlagának.*
- *A szakmaorientált alapképzések aránya viszonylag alacsony a magyarországi felsőoktatásban. A végzetek aránya azonban ebben a szektorban is 4 százalékponttal emelkedett.”*

A vita jól ismert a felsőoktatás történetéből; az utóbbi százötven évben újra meg újra visszatért. A nemzetközi statisztikai vizsgálatok - és főként azok értelmezései - újra meg újra kimutatták, hogy a felsőoktatás expanziója folyamatos, különösen ha megfelelő mutatókat használunk, hosszabb idősorba rendezzük őket és alakulásuk trendjére figyelünk (Craig 1981, Craig et al 1982, Meyer et al 1979, 1992). Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy természettudományos törvényszerűséggel állunk szemben; bár egyes interpretátorok hajlamosak az idősorokat így értelmezni. A kérdés sokkal inkább az, hogy a felsőoktatás expanziója – az azt leíró logisztikus (S) görbe /görbék (Besenyei et al 1977, Tarján 1993) – mikor éri el azt a töréspontot, ahol stagnálásba hajlik. Továbbá az is kérdés, hogy ha

stagnálásba hajlott, mi következik ezek után (Kozma 2004: 214 skk). Ezért a felsőoktatás expanziójának időszerű állását érdemes újra meg újra megvizsgálni.

Ebben a tanulmányban megismételjük azt a gondolatmenetet, amelyet tíz évvel ezelőtt írtunk le és az EDUCATIO c. folyóiratban publikáltunk (a nemzetközi adatokat Jon Torfi Jónassonnal együttműködve dolgoztuk föl, Kozma 1998, Jónasson 2004). Jelen tanulmányunk két részből áll. Az első részben (1.-2. pont) áttekintjük a felsőoktatás expanziójának időszerű kérdéseit a szakirodalom alapján; a második részben (3.-4. pont) pedig bemutatjuk a felsőoktatási expanzió jelenlegi helyzetét az elérhető statisztikákat elemezve, és megkíséreljük előre jelezni a várható alakulást. A tanulmány Híves Tamás statisztikai adatgyűjtésén alapszik (lásd a mellékletben).

Az expanzió világméretűvé válik

A probléma. A felsőoktatási expanzió – amely egyike volt a jelentős témáknak az 1980-as években és az 1980-90-es évek fordulóján – mára mintha kiveszett volna az oktatáskutatói diskurzusokból (jelen áttekintésben az angol nyelvű szakirodalomra korlátozódtunk; a francia, német stb. nyelvű irodalom megfelelő áttekintése későbbi tanulmányok feladata lehet). Az 1990-es években a felsőoktatási expanzió fölemlegetését a globalizáció emlegetése váltotta föl (Teichler 2002). 2000 után a globalizáció (nemzetköziesedés) mintegy kiment a divatból, helyét – a felsőoktatási kutatásokban – a finanszírozás, irányítás (menedzserizmus), európai viszonylatban pedig a Bologna-folyamat vette át.

Ez a változás úgy is magyarázható, hogy maga a jelenség (a felsőoktatás expanziója, tágabban az oktatás expanziója) mára a múlté. Ez az értelmezés nagyon is egybevágna azzal, ahogy a hazai oktatáspolitikusok és szakértők megközelítik a kérdést, az expanziót egyszerűen azonosítva a mennyiségi növekedéssel (hallgatói létszámnövekedések). Ebben az értelemben mondható, hogy az expanzió a felsőoktatásban is kifulladt; és hogy maga az expanzió demográfia függő. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez az értelmezés sokkal inkább a hazai szakértői körök közbeszédében fordul elő, ahol nem tesznek világos különbséget a felsőoktatás mennyiségi növekedése, valamint a felsőoktatás iránti (társadalmi) igénynövekedés között. A szakirodalom távolról sem támogatja ezt az értelmezést (a „student demography” kifejezés jobbára azt jelenti, amit az évtized elején a „nem szokványos hallgatók” kifejezése jelölt: a felsőoktatásba újonnan belépő, sajátos társadalmi-kulturális csoportokat).

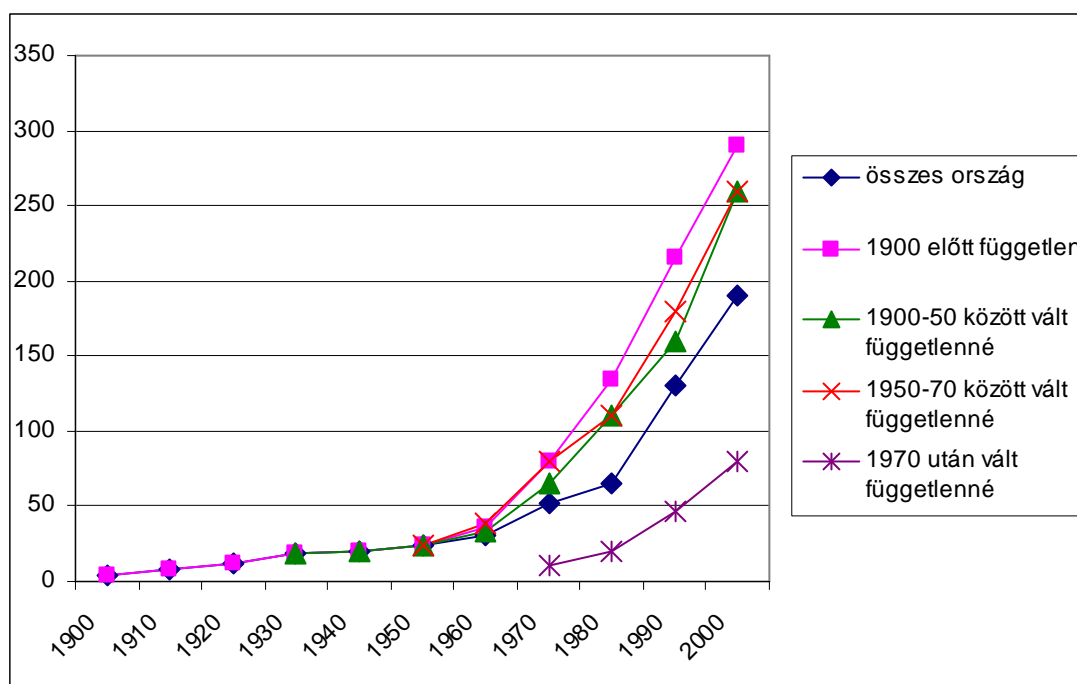
Annak, hogy a felsőoktatási expanzió mint kutatási téma (és mint szakmai diskurzus) mára fokozatosan kiveszett a szakirodalomból, más magyarázata is van. Ez pedig egyszerűen az, hogy a szakirodalom mára adottságnak veszi az expanzió tényét; olyan társadalmi adottságnak, amely nem bizonyítást igényel, hanem a következmények mérlegelését (Trow 2001). Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a felsőoktatási kutatások szakirodalmának még oly felületes áttekintése is megerősíti korábbi föltételezésünket. A felsőoktatási expanzió tényét a kutatás mára elfogadta, bizonyítása nem számít új tudományos eredménynek. A kérdés ma már a következmények levonása, az általánossá váló felsőoktatás következményeinek fölbecsülése.

A jelenség. A szakirodalom legfontosabb megállapítása az, hogy a felsőoktatásban folyó expanzió önmagában is kiterjedt. Vagyis nemcsak az egyes nemzeti vagy regionális felsőoktatási rendszerek tömegesednek, hanem ez a jelenség világjelenséggé vált. Értelmezése sem lehetséges többé nemzeti keretek között. (Nemzeti keretek között ugyanis megtörténhet, hogy a politikai beavatkozások ideig-óráig megállítják, sőt visszajára is fordítják az expanzió általános trendjét, vö. Jónasson 2004). Hogy az adott felsőoktatási rendszer növekedését jelző S-görbe elérte-e azt a töréspontot, amely után a növekedés lassú stagnálásba hajlik – vagy épp a politikai beavatkozás okozza a jelenben megfigyelhető csökkenéseket – nemzeti keretek között nem válaszolható meg kielégítően. A felsőoktatási expanzió – tágabban az oktatás expandálása – olyan világjelenség, amelyet csak a felsőoktatási rendszerek összefüggései között tudunk megvizsgálni és mérlegelni.

Félreértésre adhat okot, ha az expanzió két oldalát – a kereslet, illetve a kínálat expanzióját – összekeverjük. Ezek ugyan nem függetlenek egymástól, de nem is azonosak egymással. A kölcsönhatás bonyolult, és empirikusan sem tesztelhető megfelelően (többek között azért, mert nem állnak rendelkezésre világszerte adatok a felsőoktatásról; a rendelkezésre álló adatokat nem lehet idősorokba rendezni; illetve előbbi és későbbi belépők adatai összekeveredhetnek. Általánosságban azonban megállapítható, hogy a felsőoktatási expanzió mind a kereslet oldalán, mind pedig a kínálat oldalán folytatódik, sőt világszerte a gyorsulás szakaszába lépett, és máig benne is van. Illusztrációul bemutatjuk azt az ábrát, amely az UNESCO adatbázisán alapul, és amely a megvizsgált 164 ország felsőoktatási hallgatóinak arányát tükrözi (országcsoportonként) az adott népességek 20-24 éves korcsoportjának százalékában (vö. 1. ábra). Az ábra – legalább is 2000-ig – világosan mutatja a felsőoktatás keresleti oldalának a növekedését, azaz a felsőoktatás tömegesedését, sőt annak gyorsuló szakaszát. Egyelőre tehát nem mondhatjuk, hogy a felsőoktatás – legalább is világszerte – a stagnálás korszakába lépett volna.

1 ábra

A felsőoktatási hallgatók arányszáma (10 000 főre vetítve) a világ 163 országában, országcsoportonként, 1900 – 2000

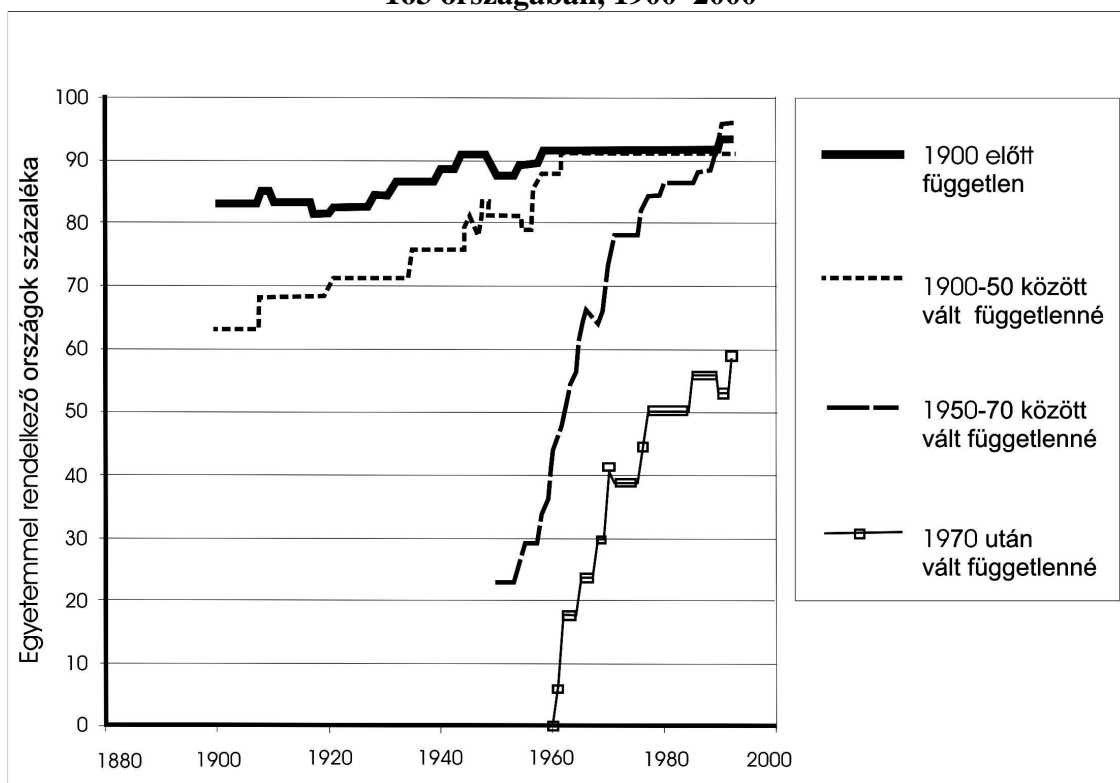

Forrás: Schofer, Meyer (2005)

Riddle (1990) szerint az egyetemek (mennyiségi) fejlődése a XIII.-XVIII. Sz. között csupán lappangó volt. Statisztikailag kimutathatóan csak a francia felvilágosodás után kezdtek fejlődni; ez jellemezte a XVIII-XX. sz. közepe közötti évszázadokat.. Gyors mennyiségi fejlődés csupán a XX. sz. közepe, a második világháború után történt. A 2. ábrán bemutatjuk a felsőoktatás kínálati oldalának változását világméretben (azaz az intézmények mennyiségének növekedését). Az ábrán azoknak az országoknak az arányát láthatjuk – az összes megfelelő országhoz viszonyítva – amelyekben legalább egy egyetem működött a megfigyelés (adatgyűjtés) idején. A megfigyelt országok más-más időben váltak függetlenné, korábban statisztikáik – ha voltak – anyaországuk (birodalom) statisztikáiban szerepelt. A 2. ábra nemcsak azt mutatja, hogy minden országcsoportban expandál a felsőoktatás – hanem azt is, hogy a később belépők hogyan töreksenek fölzárkózni a korábban érkezettekhez. Ez a megfigyelés már tovább vezet minket ahhoz a kérdéshez, hogy vajon milyen tényezők hajthatják a felsőoktatás (tágabban az egész oktatásügy) világméretű tágulását. Ehhez kevés empirikus kutatás áll rendelkezésre - annál több az erre vonatkozó elmélet és föltételezés.

2 ábra

Az egyetemmel rendelkező országok aránya (saját országcsoportjukra vetítve) a világ 163 országában, 1900–2000

Forrás: Schofer, Meyer (2005)

Elméletek. Az expanzió okaként elsősorban a tömegesedésre szoktak rámutatni (például Jónasson 2004, Kozma 2004: 29-33). Vagyis a felsőoktatás expandálását a felsőoktatás iránti társadalmi igénynövekedésre vezetik vissza, amely nyomást gyakorol az oktatáspolitikára és mintegy kikényszeríti a hálózat kiszélesítését, az intézményrendszer átalakítását. Az idézett szerzők a felsőoktatás tömegesedésének következő okait sorolják föl:

- **Új társadalmi csoportok.** (Az 1960-70-es évek új társadalmi csoportjai közül különböző társadalmi, politikai kisebbségeket, különböző népcsoportokat szokás megemlíteni – mindenekelőtt azonban a nőket, akik európai viszonylatban ekkor jelentek meg tömegesen az európai felsőoktatásban).
- **Új elitek.** Ez mindenekelőtt az 1960-70-es évek fordulójának diákmegmozdulásaira utal, amelyek nemcsak hangot adtak az elitista felsőoktatási rendszerekkel szembeni társadalmi elégedetlenségnek, hanem egyben hozzájárultak a felsőoktatási intézmények megnyitásához is. (Ez a politikatudományi magyarázata annak, hogy új hallgatói csoportok áramlottak a felsőoktatásba, kitérítve annak korábbi, elitista jellegét.)
- **Demográfiai hullám.** A második világháború utáni demográfiai hullám az 1960-as években érte el a felsőoktatást, jelentős létszámnövekedést okozva a felsőoktatásban jelentkezők között (ez a demográfiai magyarázata a felsőoktatás iránti igénynövekedésnek az 1960-es évektől kezdődően).
- **Középosztályosodás.** A második világháborút követő újjáépítésben a korábban – a totális rendszerek által – meggyöngyített középosztályok ismét megerősödtek. Kultúrájuk egyik alapvető értéke az iskolázás volt. Az eredetileg középosztálybeli értéket az új középosztályosodás előbb általánossá, majd normává, később egyenesen társadalmi politikává tudta tenni. Elterjedésével a felsőoktatás iránti igények tömegessé váltak.

A főnti magyarázatok elsősorban az európai felsőoktatási rendszerek gyors tömegesedésére próbálnak válaszolni – noha szem előtt tartják a nemzetközi (főleg politikai, illetve gazdasági) fejleményeket is. Schofer és Meyer (2005) a magyarázatok körét kitérítik. Minthogy felfogásuk szerint a felsőoktatás expanziója világjelenség, olyan magyarázatok lehetnek relevánsak, amelyek magát az egész folyamatot veszik alapul – tekintet nélkül az egyes országcsoportok (földrészek, politikai rendszerek) sajátos fejleményeire. Ennek megfelelően – főként szociológiai - funkcionista és modernizációs elméleteket különböztetnek meg.

- A **funkcionista elméletek** szerint az expanzió oka a világméretű fejlődés, amely magával ragadja a felsőoktatást is. Eszerint az elmélet szerint a fejlettebbek magukkal sodorják a fejletlenebbeket, mégpedig a verseny nyomásával. A gazdasági és társadalmi átalakulások alapozzák meg és kényszerítik ki az oktatás elterjedését, a népoktatások bevezetését és az egyre magasabb szintű szakmai képzéseket. A munkaerő-piaci kívánalmak – másrészt viszont a politikai és kulturális átalakulások – „kiművelt emberfőket”, kompetenciákat stb. kívánnak meg. Ez a felsőoktatás világméretű expanziójának is az alapja. A felsőoktatás expanziója – ennek megfelelően – nem egyenletes. A „globális hatalmi központokban” a felsőoktatás gyorsabban fejlődik, a periférián lemarad. Ez fölzárkózási kísérletekkel és feszültségekkel jár együtt.
- A **modernizációs elméletek** szerint nem a gazdasági (munkaerő iránti igények) vagy társadalmi (politikai átalakulások, új politizáló elitek) átalakulások kívánják meg a felsőoktatás expanzióját, inkább fordítva: a felsőoktatás válik a gazdasági és társadalmi átalakulások egyik hajtóerejévé. Ennek megfelelően a felsőoktatás expanziója követi, nem pedig megelőzi a gazdasági és társadalmi fejlődést; előidézője, nem pedig következménye a világméretű átalakulásoknak. Az institucionalista elmélet szerint a felsőoktatás egyenesen a fejlődés egyik jele, szimbóluma (a fejlett felsőoktatás nélküli államok nem tudnak bekapcsolódni a világméretű versenybe, a nemzetközi munkamegosztásba, információáramlásba stb.). A felsőoktatás világfejlődése következtében az elitek összeolvadnak, és hatalmuk megsokszorozódik azok fölött, akik a felsőoktatás fejlesztésében lemaradnak. Mindez lehet ugyan mítosz, mégis igen

hatékony, amikor az oktatáspolitikai mítoszt valóságnak fogja föl és annak következtései alapján fejleszti a felsőoktatást.

Kutatások. A fönti elméletek nem arra valók, hogy empirikusan tesztelni lehessen őket. Az empirikus összehasonlító kutatások különben is egy-egy országra vagy országcsoportra vonatkoznak – netalán intézményekre, típusokra vagy hálózataikra -, következésképp alkalmatlanok arra, hogy a világméretű expanziót lehessen értelmezni velük (lásd például Kogan 2006). Alkalmasabbak erre azok a statisztikai vizsgálatok, amelyeket föntebb már idéztünk (például Craig et al 1982, Jónasson 1999, Meyer et al 1992, Riddle 1990). Ezek azonban főleg az expanzió jelenségét írták le, illetve természetét próbálták föltárni. Az elmúlt évtized értelmező vizsgálatai közül kiemelkedik a már idézett Schofer és Meyer (2005) munkája. (A munkának az ad hangsúlyt, hogy Meyer mintegy harminc éve vizsgálja az oktatásügyi expanzió természetét, körülötte egész kutatói nemzedék nőtt föl, tapasztalatai a következtetéseket megbízhatókká, hitelesékké teszik.)

Újabb (2004-es) vizsgálatában Meyer az eddigi munkái alapján a következő feltételezéseket fogalmazza meg a világméretű expanzió magyarázatául.

- A felsőoktatási expanziót a gazdasági és társadalmi átalakulás magyarázza,
- Az 1960 utáni robbanásszerű expanziót (az S-görbe emelkedő szakaszát) a gyorsan fejlődő térségekben figyelhetjük meg, a legfejlettebb országok körében
- Az expanzió különösen gyors azokban az országokban, amelyek integrálódtak a nemzetközi struktúrákba
- A lemaradó országok igyekeznek behozni lemaradásukat a felsőoktatás bővítése terén, és fölzárkózni a legfejlettebb felsőoktatással rendelkező országok statisztikáihoz
- A felsőoktatási expanzió ugrásszerű ott, ahol a középfokú képzés már általánossá vált
- A tömegesedés különösen gyorsá válik multikulturális térségekben és közegekben
- Az expanzió gyorsabb a decentralizált irányítású felsőoktatási rendszerekben, mint a centralizáltakban.

Több változós statisztikai elemzésükben – amelyet az UNESCO adatain végeztek el, kiegészítve saját gyűjtésükkel, és amelyben a függő változók e hét hipotézis operacionalizálása révén nyert mutatók voltak – a kutatók a következőket állapították meg. Az expanzió gyorsuló szakasza világméreteken 1960 körül kezdődött. A világ megváltozott: az iskolázottság látszott a bajok megoldásának, a növekvő és egyre iskolázottabb fiatalok pedig a társadalmi-gazdasági fejlődés motorjának. A nemzeti sajátosságok egyre kisebb szerepet játszanak az expanzióban; az expanzió erőteljesebb azokban a társadalmakban, amelyek nyitottabbak (beleszövédték a világtársadalomba). Valamivel erőteljesebb az expanzió a fejlett országokban, valamint ott, ahol a középfokú oktatás kiterjedtebb. Valamivel alacsonyabb viszont a multikulturális országokban, valamint a centralizált (kommunista) rendszerekben. A fejlődő országokban azonban sokkal nagyobb a beiratkozás, mint az európai országokban néhány évtizeddel ezelőtt volt (ez az országcsoport látni valóan igyekszik behozni lemaradását a fejlettektől).

„...a felsőoktatással szembeni hagyományos ellenvetések csaknem teljesen eltűntek, és az expanzió értékeit ma már mindenki adottnak veszi... Semmi sem maradt abból a régebbi meggyőződésekéből, hogy a felsőoktatás irreleváns a társadalmi szükségletek kielégítésére; hogy az expanzió túlképzett értelmiségieket és diplomás munkanélküliséget eredményez; akik ráadásul politikai és társadalmi problémákat okoznak, mert irreális elvárásaik vannak.

Leszámítva a költségeket, aligha maradt legitim ellenvetés a felsőoktatás expanziójával szemben.” (Shofer, Meyer i. m. 900).

Davidson és Schleicher (2007) az Education at a Glance adataiból készített összefoglalójukban az alábbi „globális trendeket” foglalták össze.

- A legtöbb OECD országban **az 55-64 éves korcsoport 7-27%-ának van felsőfokú végzettsége** (kivétel Kanada és az USA, ahol ez az arány 30% fölött van). A fiatalabb korcsoportokban ez az arány legalább 30%, kivéve hat országot, ahol 40% fölött van. Általában 19-ről 32%-ra emelkedett ez az arány 1970-90 között.
- **Mindenütt folytatódik a felsőoktatás expanziója** (a belépésé csakúgy, mint a diplomaszerezése). Az expanzió mértéke azonban országonként változik. Korea, Írország vagy Spanyolország esetében – ahol az induló arány relatíve alacsony volt - a felsőfokú végzetek aránya több mint megkétszereződött 1970-90 között. Az USA-ban és Németországban ezzel szemben az arány nagyjából azonos maradt (stagnálás) – az USA-ban eredendően magas, Németországban viszont alacsony szintről indulva.
- A hagyományos egyetemet végzetek aránya 20% vagy kevesebb pl. Ausztriában, Németországban vagy Törökországban. Néhány országban viszont 40% vagy annál is magasabb (például Ausztrália, Dánia, Finnország, Lengyelország stb.). A felsőfokú szakképző programokban végzetek aránya mintegy 9%, míg a kutatói pályára vezető programokban 1-2%. **Az egyetemet végzetek aránya (értelemszerűen) magasabb azokban a felsőoktatási rendszerekben, ahol az első diploma megszerzése kevesebb ideig tart.**

Az OECD adataival a tudományos kutatók rendszerint fönntartással bánnak. Ennek egyik oka az adatok forrása és manipulálhatósága (kormányzati adatszolgáltatás – a kormányok sok esetben érdekeltek abban, hogy a szolgáltatott adatokat a saját javukra változtassák). Másfelől az OECD statisztikai adatbázisához fogható teljességű adatok semmilyen más szervezetnek sem állnak rendelkezésére (beleértve az UNESCO idézett adatait is). Azok a trendek, amelyeket az OECD elemzői a fönntiekben összefoglaltak, bár nem tudományosak (a szó akadémiai értelmében), nélkülözhetetlenek mindenfajta oktatáskutatás számára. Érdekesen támasztják alá Shofer és Meyer (i. m.) megállapítását arról, hogy **a felsőoktatás expanziója világjelenség, amely alól egyetlen ország sem vonhatja tartósan ki magát.** A felsőoktatás expanziójában lemaradni látszó országok erőteljesebb politikájukkal mintegy kikényszerítik a felsőoktatás tömegesedését – míg a tömegesedésben előbbre járó rendszerekben a felsőoktatás növekedése ideig-óráig stagnálhat.

Új felsőoktatási politika. A világméretű felsőoktatási expanziót – annak nyilvánvaló folytatódását, a versenyt a nemzetek között – adottnak véve új felsőoktatási politikát kell majd kidolgozni mind intézményi, mind rendszerszinten.

Martin Trow (2001) – aki 1974-es munkaanyagában először fogalmazta meg az oktatási rendszerek átalakulásának három szakaszát -, erről a következőket mondja. Az elmúlt ötven alatt részben a „kutató egyetemek” tömegesedése ment végbe, de főképp a nem egyetemi szektor kibővülése. Ezt részben az iskolázott munkaerő iránti igénynövekedés, részben a nem szokványos hallgatók beáramlása okozta (felnőtt, munka melletti, gyorsan munkába állni akarók, tudásalapú szolgáltatásokban elhelyezkedők). Szakképzést, nem pedig általános képzést keresnek a felsőoktatásban. A felsőoktatás kilépett a hagyományos formák közül, a vezető szerepet fokozatosan az élethosszig tanulás, valamint az otthoni helyszíneken folyó tanítás-tanulás veszi át. Ez a következő problémákat okozza:

- Az **IKT** megváltoztatja a tanítás-tanulás hagyományos szervezeteit;
- **Költségnövekedés**, miközben növekszik a pénzügyi fegyelem is. Az európai egyetemeken ma sincs tandíj, az egyetemek ennek következtében „alulfinanszírozottak”. Közben a kutatási költségek egyre nőnek, amiből nyilvánvaló lemaradások következnek. Mind több a rövid távú kutatás, a kutatások praktikus irányultságúak, minek következtében nyílik az olló Európa és az Egyesült Államok között.
- **Vezetési problémák**. A hagyományos vezetés nem alkalmazható tömegesedő, nem egyetemi szervezetekben. Az ún. „kollegiális vezetés” alkalmatlan a gyors reagálásra.
- **A hallgatók fölkészültségének hanyatlása**. Megjelent az első generáció, amely már az IKT-ba nőtt bele, és amely nem hajlandó a hagyományos kultúra elsajátítására.
- **A globalizáció** elmosza a kutatás-oktatás-gazdaság közötti választó vonalakat, fenyegeti a kutatási autonómiát.
- **Az egyetemi kultúra átalakul** (deprofesszionizálódás, érdekcsoportok, menedzserizmus, az egyetem-eszme vége).

Az európai egyetem, folytatja Trow, mintegy 20-30 évvel később tömegesedett, mint az amerikai. Ugyanennyivel van lemaradva a problémák megoldásában is. A technológia rendelkezésre áll; a felsőoktatás finanszírozása, gazdálkodása, szervezése és irányítása van lemaradva – azaz az „emberi tényező”. A jövő: valamilyen formája a középiskola utáni tanulásnak mindenki számára. Nem a formális oktatás megreformálása a megoldás, mondja végül Trow, ezzel a felsőoktatás politikusai már elkéstek. (!). Az IKT elsodorja a hagyományos könyvtárat, a kutatás-tanulás-szórakozás közti határokat. Az IKT elmosza az európai akkreditációkat és kontrollokat. Lehet, hogy a munkahelyi továbbtanulás hozza majd meg az áttörést; lehet, hogy az IKT beépülése a felsőoktatásba. Ezen a téren van Európa lemaradva. Pedig ez a kettő kéz a kézben jár: az IKT csak akkor hatja át a társadalmat, ha a társadalom tagjai hajlandók folyamatosan tanulni. (Az irodalom, vö. Kozma 2004... ilyen értelemben beszél „harmadik fokozat” után egy föltételezhető „negyedik fokozatról” az oktatásügyben.)

Jónasson (1999, 2004) idősoros adatai az európai felsőoktatás tömegesedéséről 1900-2000 között nemcsak emelkedést, hanem töréseket is mutatnak. Idézett tanulmányában a töréspontokat próbálja értelmezni. Úgy véli, hogy az oktatáspolitikai láthatatlan ugyan ezekben a statisztikákban, hatása azonban nagyon is kivehető. Az egyes töréspontokat beazonosítva egyes (ismertté vált) oktatáspolitikai intézkedéssel megállapítható egy második expanzió: az 1960-ban kezdődött tömeges méretű felsőoktatásban végzettek gyermekeinek még tömegesebb méretű felsőoktatásba lépése. Jól követhetők azok az intézkedések is, amelyekkel egy-egy ország vagy országcsoport kormányai megkísérelték a felsőoktatási expanziót megállítani vagy legalább is lassítani (például az intézményi kínálat szűkítésével. Intézmény összevonásokkal, a hálózat „racionalizálásával” stb.). Az idősoros adatok azonban Jónasson szerint is azt bizonyítják, hogy ezek a próbálkozások csupán átmenetileg eredményesek. A felsőoktatás expanziója mintegy „kinövi” a korlátozó próbálkozásokat, és egyelőre Európában is gyorsuló ütemben folytatódik. Arra komoly az esély, hogy azok az országok, ahol a felsőoktatás expanzióját korlátozzák, perifériára sodródnak (például a kelet-európai országok az 1970-es évek közepétől). Mihelyt azonban megszűnik a korlátozó felsőoktatási politika, ezen országok adatai is fölzárkóznak az általános európai trendhez.

Expanzió Magyarországon, 1983-1998

Expanzió 1998. Az oktatásügyi expanzióról szóló, bevezetőben idézett tanulmány azt jósolja, hogy „a 2000. év után az érettségit adó középiskolába járás általánossá, a középiskola utáni tanulás pedig Magyarországon is tömegessé válik. Ezzel képzettségét tekintve új nemzedék lép a politikába és a kultúrába.” (Kozma 1998: 10). Az előrejelzés szerint „ha a felsőoktatásban résztvevők száma 1998 után is növekszik, de legalábbis stabilizálódik a máig elért szinten, akkor valóban bekövetkezett az a fordulat, amelyet a szakirodalom nyomán tömegesedésnek nevezünk.” (Ibid.) Ha ez igaz, folytatódik az idézett előrejelzés, akkor „a felsőoktatás gyorsuló növekedését az ezredforduló körül várhatjuk... Ha bekövetkezik, amit várunk, akkor a kilencvenes évek közepén az iskolázás iránti igényekben végbement a fordulatszerű változás. A kereslet egyértelműen a harmadfokú képzés felé tolódott, üteme pedig a korábbi stagnálásból a gyorsuló igénynövekedésbe (ún. "túlfogyasztásba") váltott át, ami az európai társadalmakat jellemzi.” (Ibid.)

Ha bekövetkezik az a változás, amelyet az idézett tanulmány az évezred fordulójára előre vetít, akkor az oktatáspolitikai reagálások is viszonylag kiszámíthatókká válnak. Még pedig azon az alapon, hogy ami a felsőoktatásban játszódik le – a tanulmány szerint várhatóan a 2000. év után -, az egyszer már lejátszódott a közoktatásban. Ennek megfelelően „a következő egy vagy két évtizedben azt éljük majd meg a felsőoktatásban, ami a közoktatásban már be is következett. Vagyis:

- a felsőoktatás bevezető szakasza tömegessé válik;
- a tömegessé váló bevezető szakasz tartalmában mind hasonlóbb lesz (pl. nyelvi és számítógépes fölkészítés);
- a szakképzés kezdetei mind későbbre tolnak ki;
- a reformoknak a nagy egyetemek egyelőre ellenállnak, a kisebb intézmények azonban fokozatosan belekényszerülnek;
- a tanári pálya presztízse mind alacsonyabb, jövedelmei fokozatosan elszakadnak az országos és /vagy a nemzetközi színvonalától;
- az intézményi autonómia mindinkább garancia nélkülivé válik, a követelmények sztenderdizálódnak;
- a tantervi munka központosítottá és iskolás jellegűvé lesz;
- összefoglalóan: az egyetemek a főiskolákkal és a harmadfokú képzés más intézményeivel együtt egyre inkább betagolódnak a felsőoktatás országos rendszerébe.” (Kozma i. m. 12)

Expanzió 1983. A fönti kísérlet, hogy előre láthassuk az oktatásügyi expanzió folyamatának alakulását és aktuális állását – illetőleg hogy ellenőrizzük az eredményeit -, nem az első próbálkozás. Tizenöt évvel korábban hasonló próbálkozás egyszer már történt (Kozma 1983). Ebben a korábbi összefoglalóban három fontos előrejelzés fogalmazódott meg.

- Az egyik az volt, hogy az 1980-as években a középfokú oktatás fejlesztése fog az oktatáspolitikai középpontjában állni, az 1990-es években viszont az oktatáspolitikai súlypontja fokozatosan eltolódik majd a középfok utáni képzésekre (elsősorban a felsőoktatásra). Ekkorra, olvashatjuk, „a felsőfokú továbbtanulás tartalmi és szervezeti formáinak erőteljes átalakítására kerülhet majd sor... A tanulólétszám átmeneti megnövekedése, valamint az igények ilyen alakulása természetesen halmozottan fogja hatását kifejteni.” (I m. 125)

- Az 1983-as előrejelzések közül egy másik úgy szövelt, hogy az 1990-es évek közepére aktuálissá válik egy átfogó tantervi revízió. *„A közös törzsanyag alapján folyó általános képzés – akár eltérő szervezeti formákban is – ekkorra már az általános iskolákon túlra is kiterjeszhető lesz...”* (I. m. 127)
- A harmadik előrejelzés szerint pedig az 1990-es évek elejére mintegy 40-60 középvárosban egyfajta „művelődési városközpont” szerveződne általános és szakmai képzési funkcióval. Elképzelhető, folytatódik a fantáziálás, hogy *„ezekben a művelődési városközpontokban egyetemek kihelyezett tagozatai is működni fognak, illetve hogy olyan vizsgák letételére is fel lehet készülni bennük, amelyek már középfok utáni továbbtanulásnak számítanak.”*(I. m. 126)

Ezekből az előrejelzésekből ugyan csupán a releváns megfogalmazásokat emeltük ki, még így is meglehetősen azonban, hogy egyfajta oktatáspolitikai jövő mennyire biztosan volt előre látható akár 20-25 év távolságából. Igaz, hogy az adatszerű előrejelzéseket (szándékosan) nem idéztük, és az is igaz, hogy a részletekkel sem foglalkoztunk. Az azonban világos, hogy már az 1980-as évek elején nagyjából megjósolható volt egy lazább tantervi szabályozás (akár még egy ún. nemzeti alaptanterv is) éppen úgy, mint a középfokú, sőt később a felsőfokú (ún. harmadfokú) képzési intézmények hálózatának szétterjedése és profiljuk átfogóbbá válása. Jelen tanulmányunk összefüggésében hadd emeljük külön is ki a felsőoktatásban bekövetkezett szerkezeti átalakítás jóslatát – ha nem is éppen a Bologna-folyamat formájában, de mégis annak tartalmi jellemzőit követve (szakaszos felsőoktatás).

Expanzió 2008. Negyedszázaddal az első, tíz évvel a második előrejelzés megjelenése után úgy tűnik, hogy a felsőoktatásban bekövetkezendő folyamatok meglehetősen biztonságosan előre láthatók. Szinte természettudományos törvényszerűségeknek látszanak, ha valaki kellő távolságból és megfelelő perspektívában szemléli őket. Ez nem utolsósorban olyan folyamatokra vezethető vissza, amelyek lassabban alakulnak, mint ahogy az oktatáspolitikai (az oktatáspolitikusok) reagálni képesek; vagyis meghatározók, illetve azok kellene legyenek az oktatáspolitikai és az oktatáspolitikusok számára. Az idézett előrejelzések három ilyen lassan változó, ennek következtében az aktuálpolitikát, annak kimenetét alapvetően befolyásoló oktatáspolitikai (felsőoktatási) adottságból indultak ki. Ezek: a népesedési változások, a területi-társadalmi összetevők és az oktatáspolitikai közép- és alsó szintű szereplői. A népesedési változások alapján a társadalmi igényeket lehetett viszonylagos biztonsággal előre jelezni, akár még időben is. Az ország településszerkezetéből (infrastrukturális ellátottságából) könnyen lehetett következtetni azokra a lehetőségekre, amelyek között a felsőoktatási politika mozgott. A felsőoktatási politika közép- és alsó szintű szereplőiből pedig meg lehetett becsülni az oktatáspolitikai válaszok milyenségét – egy szerkezeti átalakítást, egy tantervi reformot.

Amit nem lehetett előre látni, az az 1989/90-es fordulat volt. A rendszerváltozás véget vetett egy hosszú szakasznak, amelyben lényegében kirajzolhatók voltak a felsőoktatási politika konstans tényezői, és előre voltak jelezhetők az alapvető folyamatok. A rendszerváltozással beköszöntő új korszak kérdésessé tette az előrejelzések megbízhatóságát (bár az 1998-as előrejelzések még mindig meglehetősen biztonságosan követhették azokat a tendenciákat, amelyeket az 1983-as jóslat vetített előre). Az előrejelző mégis mindig fölteszi magának a kérdést: vajon nem épp most érkezik el a fordulópont, amely után előrejelzéseink már érvénytelenné válnak.

Nyomába eredünk tehát a tíz évvel ezelőtti előrejelzéseinknek, és a következőket kérdezzük: valóban fordulatszerű változás következett be az iskolázás iránti igényekben Magyarországon

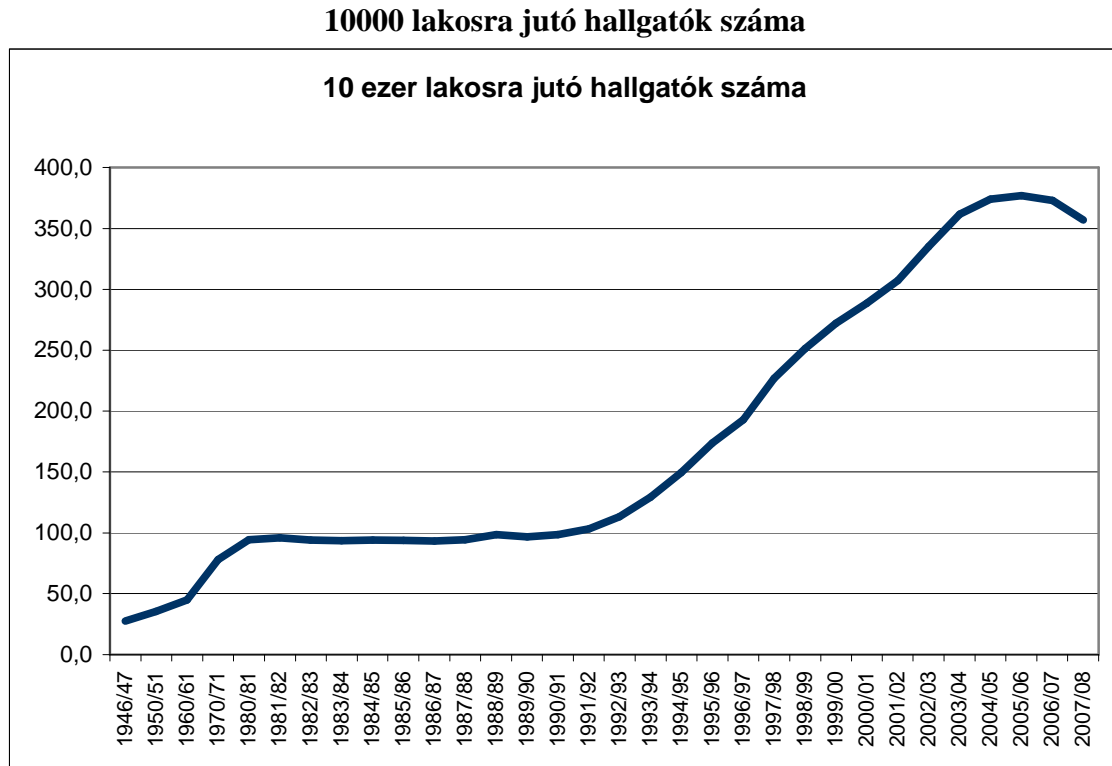
is? **Valóban növekszik – még pedig gyorsulón – a felsőoktatás iránti igény? Valóban eltolódott a társadalmi kereslet a harmadfokú képzés felé?** A többi „jóslat” bekövetkezte – hogy például a nagy egyetemek ideig-óráig ellenállnak a változásnak, a kis intézmények azonban gyorsabban belekényszerülnek; hogy a tantervi stb. munka központosítottabb lesz; hogy a szakképzés korhatára kitolódik; hogy a felsőoktatás bevezető szakasza eltömegesedik - ezek függvényében több-kevesebb biztonsággal megválaszolható.

Tények

Hogy a fenti kérdésekre válaszoljunk, megvizsgálunk néhány vonatkozó statisztikát (gyűjteményünket lásd mellékletben). Korántsem teljes körű gyűjtésről van szó – egy hasonló munka szélesebb körű tájékozódást, hosszabb időt és részletesebb kifejtést igényelne. Jelen gyűjtésünk során a vonatkozó adatokat kerestük – azokat, amelyek alapján az 1983-as, illetve 1998-as kérdésekre igen-nel vagy nem-mel felelhetünk.

Adatok. A 3. ábrán a hallgatók 10 000 lakosra vetített számának alakulását mutatjuk be Magyarországon az 1946/47-es egyetemi évtől a 2007/08-as évig. Az ábrán jól látható az emelkedő tendencia (a felsőoktatási expanzió szokásos ábrázolása). Látható az 1960-80 közötti ún. „első expanzió”, annak mérsékelt méretei. Látható az 1980-90 közötti évtized stagnálása – ez volt a felsőoktatási expanzió második szakasza nemzetközileg; a szovjet érdekszférába tartozó országokban azonban politikailag akadályozták. Az 1983-as előrejelzésünket ezzel a grafikonnal egybevetve azt mondhatjuk, hogy akkor demográfiai okoknak tulajdonítottuk a megkéső expanziót, és ezt – ugyancsak demográfiai okokból – az 1990-es évtized elejére tettük. Ez az előrejelzés be is vált, noha nemcsak demográfiai okokból, hanem elsősorban a politikai fordulat miatt. Az 1990-es évtized töretlen emelkedést mutat (ebben az időszakban lángoltak föl a felsőoktatás-politika körüli indulatok; kevesen hangsúlyozták, hogy ezen indulatok mögött a felsőoktatás folyamatos bővülése áll). A bővülés másfél évtizeden át folyamat. A hallgatói arányszám a 2005/06-os egyetemi évben volt a legmagasabb (420/10 000). Azóta viszont folyamatosan, sőt látványosan csökken. Ez a csökkenés befolyásolhatja a jelen évtizedben föllángoló vitákat a felsőoktatási expanzió elmúlásáról (a vitát és résztvevőit a bevezetésben említettük).

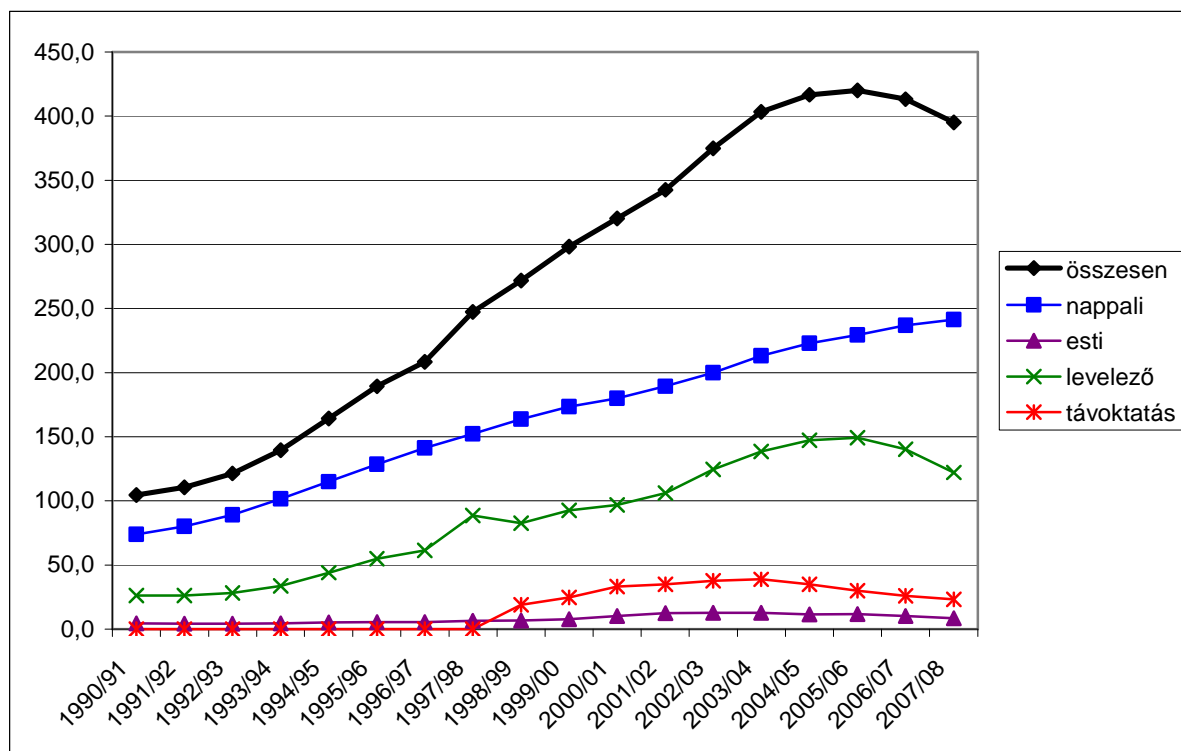
3. ábra

A 4. ábrán a hallgatók számát (10000 főre vetítve) tagozatos bontásban mutatjuk be 1990-2007 között (nappali, esti, levelező). Ezen az ábrán világosan megfigyelhető, hogy nem a hallgatók száma indult csökkenésnek – úgy általában -, hanem konkrétan a nem nappali tagozatos hallgatók létszáma. A nappali tagozatos hallgatók száma kevésbé dinamikus, bár, de folyamatosan emelkedett azután is, hogy az összes hallgatói létszám látványos csökkenésnek indult. Az esti tagozaton 2002-04 között 12,8/10000 fő volt a legmagasabb arány, ami 2007-re 8,5/10000 főre esett vissza. (a levelező és távoktatásos formában tanulók aránya stagnál vagy néhány tized százalékponttal kevesebb). A felsőoktatási expanzió „látványos” megtorpanását – amit a felsőoktatáspolitikai diskurzusban az expanzió kifulladásaként könyveltek el, az esti tagozatos képzés visszaszorulása okozta.

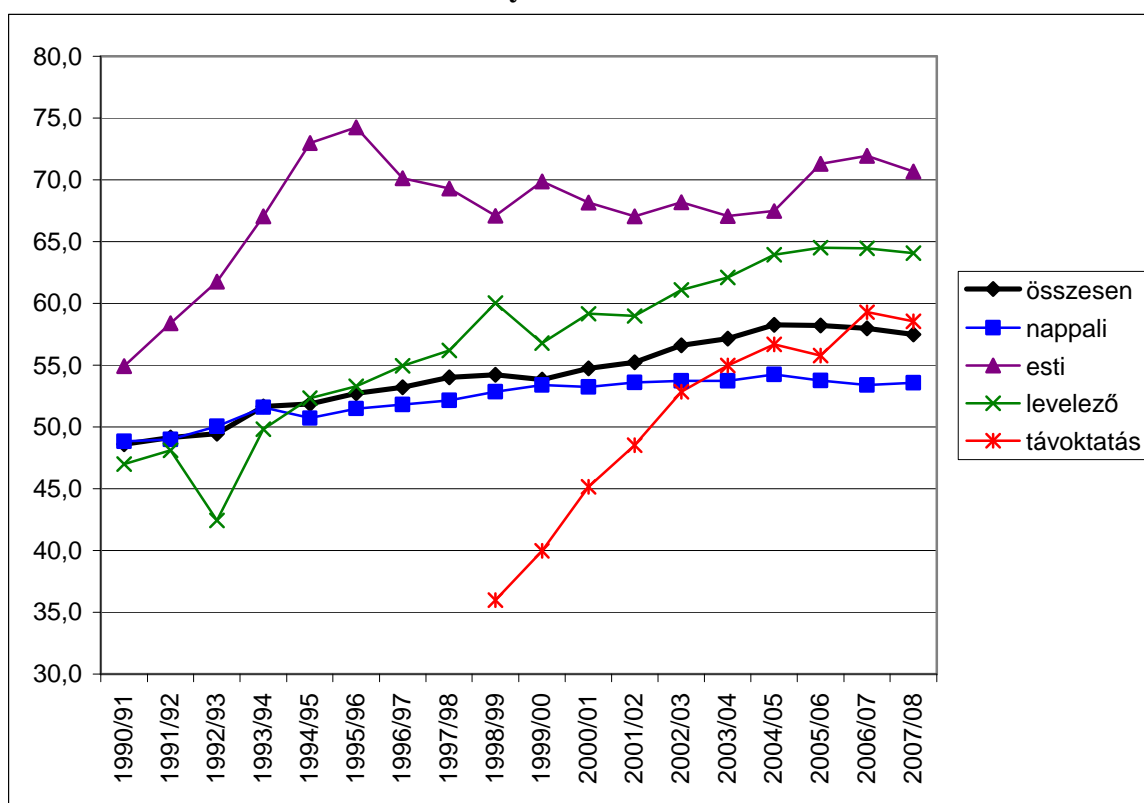
4. ábra

10 000 lakosra jutó hallgatók száma (1990/91 – 2007/08)

Az 5. ábrán a nők arányát ábrázoljuk a hazai felsőoktatásban az 1990 óta eltelt csaknem két évtizedben. Ha ezt az ábrát a 4.-kel vetjük össze, magyarázatot kapunk arra a dinamikus növekedésre, amelyet a felsőoktatás a kilencvenes évtizedben mutatott. A nők részvétele a felsőoktatásban az 1992/93-as tanévben érte el, a következőben pedig el is hagyta a férfiak arányát; és azóta az arány – a nők javára – folyamatosan változik (az 1993/94-es 51,7 százalékról a 2007/08-as 57,5 százalékig). Ezen belül a legkiemelkedőbbek a 2004-06 közötti évek voltak, amikor a nők aránya túlhaladta az összes felsőoktatási hallgató 58 százalékát). Az 5. ábráról leolvasható, hogy a nők részvétele a felsőoktatásban súllyal az ő esti és levelező tagozatos jelenlétüket jelenti. Arányuk esti tagozaton 2004 óta 70 százalék fölött van; levelező tagozaton 64 százalék fölött, távoktatásban is 59 százalék körül. Különösen a távoktatásban való részvételük emelkedett dinamikusán 1989—2006 között (mintha egyenesen nekik találták ki vagy rájuk alkalmazták volna ezt az oktatási formát). Miközben nappali tagozatos jelenlétük nem változott, sőt jelenlétük az összes hallgató között szintén emelkedik (vagy stagnál), addig e kiegészítő formákban a nők jelenléte meghatározó. Ha igaz, hogy e kiegészítő felsőoktatási formák szorultak elsősorban vissza a hazai felsőoktatásban, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a nők szorultak vissza a felsőoktatásban – mivel az ő részvételük dominálta ezeket a tagozatokat.

Nők aránya a felsőoktatásban

Megjegyezzük azonban, hogy a nők részvétele ezekben a kiegészítő oktatási formákban nem csökken olyan mértékben, amilyen mértékben ezek az oktatási formák visszaszorultak. A nők emelkedő aránya ezekben a kiegészítő oktatási formákban egyben azt is jelenti, hogy a férfiak – egyes években (pl 2007/08) látványosan – kivonulnak a kiegészítő oktatási formákból; ezeket az oktatási formákat kétharmad-háromnegyed arányban a nőkre hagyva. Az expanzió látványos megtorpanása a hazai felsőoktatásban nemcsak a kiegészítő oktatási formák leépüléséből adódott, hanem egyben a férfiak és nők megbillent arányából is. Míg a nők a nappali tagozaton enyhén felül reprezentáltak (53-54 százalék a az összes hallgatónak nő); addig a kiegészítő formákban erőteljes a túlsúlyuk (60-70 százalék körül, illetve afölött). A felsőoktatási expanzió motorja Magyarországon továbbra is a női hallgatók csoportja – közöttük azok, akik a kiegészítő oktatási formákban tudnak / kívánnak részt venni.

Értelmezések. Amit ezek a statisztikák elmondanak a hazai felsőoktatás expanziójáról és annak megtorpanásáról, az figyelemre méltó. Az expanzió megtorpanása a kiegészítő oktatási formák visszaszorulása miatt következett be, ahonnan elsősorban a férfiak vonultak / szorultak ki. A kiegészítő oktatási formák fenntartása, kiszélesítése, rendszerbe szervezése pedig oktatáspolitikai kérdés. Látható a bemutatott statisztikákból, hogy erre a nők csoportjában még mindig nagy az igény. Az pedig, hogy a nők érdekelve vannak és lehetnek a felsőoktatásban való részvételben, egészen politikafüggő tényező. Az expanzió nem demográfiai okokból szorult vissza, hanem politikai megfontolásokból. Következésképpen nem beszélhetünk a felsőoktatási expanzió megtorpanásáról hazánkban, még kevésbé stagnálásba fordulásról (a telítettség szakaszáról). Aki ezzel – mint egyfajta társadalmi törvényszerűséggel – érvelne, hibásan tenné. Itt a politikai beavatkozás érhető tetten – mint a felsőoktatási expanzió történetében már annyiszor (legutóbb és leglátványosabban a Kádár-rendszer végső szakaszában, az 1980-as évtizedben). A politikai beavatkozásokon múlik, hogy a

felsőoktatás kiegészítő formáit mindazok számára vonzóvá teszi-e, akik az ebben való részvételre objektíve fölkészültek és szubjektíve hajlandók. E társadalmi csoportok között (értelemszerűen) kitüntetett helyük van a nőknek.

Főnti gondolatmenetünknek ellentmondani látszanak a jelentkezési adatok. A 2002/03. tanévben jelentkezettek számához (164 000) képest 2008-ban csupán drámaian kevesebben jelentkeztek (97 000). Ez az adat arra mutatna, mintha a felsőoktatás iránti társadalmi igény kiapadóban volna. Tudjuk azonban – mint arra Polónyi (...) idézett munkájában fölhívta a figyelmet, hogy a jelentkezések csökkenésének demográfiai okai vannak (vagy lehetnek). A vonatkozó korcsoport (18-22 évesek) nagysága a 2002-es 714 000 főről 2008-ban 638 000 főre csökkent. Ez a csökkenés azonban nincs arányban a jelentkezések számának csökkenésével. A statisztikai adatok forrása eltérő, ami értelemszerűen okozhat hibát (más adatot közöl az Oktatási és Kulturális Minisztérium felsőoktatási Statisztikai Tájékoztatója és más adatot az Országos Felvételi Iroda (utóbbi valószínűleg a többes jelentkezéseket is regisztrálja). Ettől eltekintve azonban föltűnő, hogy a nappali képzésre jelentkezők száma 1990—2005 között folyamatosan növekedett (47 000-ról 97 000-re). Ez a különbség – az összes jelentkezők és a nappali képzésre jelentkezők száma között – megerősíteni látszik azt a föltevésünket, hogy a felsőoktatási expanzióban nálunk bekövetkezett fordulat nem elsősorban a nappali képzésben jelent meg, hanem a kiegészítő képzésekben. Az ezeket preferáló igényei csökkentek – vagy ezeket az igényeket a felsőoktatási politika nem tudja / akarja teljesíteni.

A felsőoktatási expanzió tartaléka. Főnti gondolatmenetünket viszont megerősíti a felsőoktatási expanzió forrásainak mérlegelése. A felsőoktatási expanzió egyik forrása a (teljes, érettségit adó, felsőoktatásra fölkészítő és jogosító) középiskolai végzettség lehet. (Lásd az 1.-3. táblázatot). A 15-19 éves népességből azok aránya, akik oktatásban részt vesznek – ami praktikusán középiskolázást jelent – nemzetközi mércével mérve is igen magas (1998-ban 81% volt, 2005-re 91%-ra emelkedett). Az OECD átlag 83% volt 2005-ben. Ennél az OECD országok között csak Lengyelország, Németország és Franciaország adatai magasabbak (91-98%). A 90% fölötti beiskolázás eléréséhez – a vonatkozó korcsoportban – tudjuk, igen nagy oktatáspolitikai (szociálpolitikai, társadalmpolitikai) erőfeszítések kellenek; s az ilyen erőfeszítéseknek sokszor oktatáson kívüli áruk is van (például a nem szokványos iskolai magatartások elterjedése). Ez az 1998—2005 közötti dinamikus növekedés a középiskolázottak arányában (a vonatkozó korcsoportok belül) arra utal, hogy a felsőoktatás expanzió középiskolai háttere biztosított. Ez a magas beiskolázási arány a 15-19 éves korúak között az egyik biztosítéka a felsőoktatás további expanziójának az előre látható egy-másfél évtizedben Magyarországon.

Oktatásban résztvevő 15-19 éves népesség aránya

ország	1998	2001	2005
Lengyelország	93,1	91,8	97,9
Németország	91,6	88,5	92,9
Franciaország	93,1	94,9	90,8
Magyarország	80,9	85,1	90,6
Szlovákia		67,3	90,4
Csehország	67,3	87,0	90,3
Finnország	87,0	86,3	90,2
Belgium	85,3	89,7	90,1
Svédország	86,4	85,8	89,6
Hollandia	87,1	80,4	89,2
Dánia	79,9	86,8	88,4
USA	82,6	81,3	85,6
Svájc	84,6	85,7	84,9
Görögország	82,3	85,7	84,5
Olaszország	74,8	78,2	81,8
Spanyolország	76,4	75,8	81,8
Canada	83,0	83,9	81,7
Portugália	73,6	72,0	79,3
Ausztrália	76,9	79,5	78,3
UK	67,8	70,0	76,0
Törökország	38,3	40,3	42,5
OECD átlag	78,8	79,9	83,4

Forrás: Education at a Glance 2000, 2003, 2007

Az oktatásban résztvevő 20-24 éves népesség aránya ugyancsak magas Magyarországon (2. táblázat). Ez az arány az 1998-as 30%-ról 2005-ben 47%-ra emelkedett. Az emelkedés gyors és nemzetközi méretekben is figyelemre méltó volt, mivel az IECD országok átlaga 40% körül van a vonatkozó korcsoportban. Magyarországot e tekintetben Lengyelország, Dánia, Finnország, Hollandia és Franciaország statisztikai előzik meg 48-63%-os átlaggal. Ez az arányszám – az oktatásban résztvevők a 20-24 éves korúakhoz viszonyítva – persze nemcsak felsőoktatást takar, hanem mindenféle oktatást (számottevően ideértve az oktatás új formáit, amelyet az élethosszig tanulás elnevezésben szokás összefoglalni). Ez az arány itthon is jelentős lehet – ha egybevetjük a felsőoktatásban résztvevők arányával. Nem tudjuk, pontosan milyen megoszlású képzéseket takar; és mert ezek a képzések – statisztikailag – valamennyi formalizált képzést magukban foglalhatnak, az arányszám jelentése is eltérő lehet ((Dániában és Finnországban 2001-05 között valamelyest még csökkent is). Nem túlzás azonban kijelenteni, hogy a felsőoktatási versenyben (S, Meyer ...) Magyarországnak jó helyezése van.

Oktatásban résztvevő 20-24 éves népesség aránya

	1998	2001	2005
Lengyelország	33,1	45,2	62,7
Dánia	39,6	55,3	54,4
Finnország	49,4	53,9	52,8
Hollandia	39,3	36,6	49,1
Franciaország	47,8	53,6	47,4
Magyarország	29,7	34,8	46,6
Spanyolország	45,3	45,0	44,3
Németország	36,3	35,0	44,2
Görögország	31,9	36,5	42,6
Svédország	40,6	41,6	42,5
Canada	39,1	39,1	41,6
Australia	32,1	36,5	39,4
Olaszország	32,4	38,6	38,6
Belgium	40,6	44,2	38,1
Portugália	34,0	35,6	37,4
Svájc	28,4	39,3	37,3
USA	34,3	32,5	36,1
Csehország	17,1	23,1	35,9
UK	29,7	33,5	32,1
Szlovákia		19,4	31,0
Törökország	12,8	12,2	15,2
OECD átlag	35,0	37,2	40,1

Forrás: Education at a Glance 2000, 2003, 2007

A felsőoktatási expanzió igazi tartaléka szerintünk valahol itt keresendő. A 3. táblázatban a 25-29 évesek között mutatjuk be azokat, akik (szervezett, statisztikailag megfigyelhető) oktatásban vesznek részt. Arányuk 1998-ban még csak 19% volt, és 2005-re sem emelkedett 13%-nál tovább. Ez más szóval azt jelenti, hogy az előző (idősebb) korcsoportok részvétele a formális oktatásban – abban, amit oktatásként szokás statisztikailag regisztrálni – igen alacsony (a megfigyelt országok második felében, ahol az élmezőnyt szokás szerint az északi országok vezetik, valamint Spanyolország 23-27%-os aránnyal). A magyarországi felsőoktatás – vagy általánosabban az oktatás rendszere – elsősorban a korai huszonévesekre terjed ki, azokat tekinthetjük az oktatási rendszer és az oktatáspolitikai célcsoportjának. A késői tizenévesek, ennek megfelelően, fokozatosan kikerülnek az oktatáspolitikai szemhatárából.

Oktatásban résztvevő 25-29 éves népesség aránya

	1998	2001	2005
Dánia	23,2	32,4	27,0
Finnország	23,3	29,8	25,7
Svédország	24,3	22,9	23,6
Spanyolország	15,7	17,0	22,8
Németország	13,9	13,5	18,5
Hollandia	4,9	5,5	18,2
Ausztrália	13,6	15,8	16,6
Lengyelország	5,4	11,4	16,4
Svájc	5,6	13,5	15,6
Olaszország	12,1	18,4	14,4
Canada	12,6	12,8	14,1
Franciaország	6,4	11,4	13,7
UK	12,7	13,3	13,3
Magyarország	8,9	9,1	13,1
USA	11,8	11,4	11,9
Portugália	10,9	11,0	11,5
Belgium	9,3	15,0	7,4
Görögország	5,2	6,7	6,8
Szlovákia		2,3	6,1
Csehország	1,8	3,0	4,4
Törökország	2,8	3,0	4,3
OECD átlag	11,7	13,3	14,2

A fenti megfigyelés elgondolkoztatóan cseng egybe a felsőoktatási expanzió látszólagos megtorpanásáról mondottakkal. A felsőoktatás Magyarországon a folyó évtized második felében fokozatosan elvesztette kiegészítő oktatási tevékenységeit, ezzel együtt azokat, akik ezeket a formákat (esti, levelező, távoktatás) preferálnák. A hazai felsőoktatás ma nagy mértékben a nappali hallgatók felsőoktatása – akik, továbbmenőleg, elsősorban a 20.24 évesek közül kerülnek ki. Idősebbek, változatosabb oktatásszervezési formákban ma kevésbé vannak ott a hazai felsőoktatásban, mint tíz évvel ezelőtt, vagy akkor, amikor az expanzió a csúcspontján volt (úgy mutatkozott). Ez a körülmény nem a felsőoktatás iránti társadalmi igények kifulladásával magyarázható, még kevésbé demográfiai okokkal. Sokkal inkább azzal az oktatáspolitikával – nevezhetjük akár az oktatáspolitikai irányultságának, filozófiájának is –, amelyet az erről folyó közbeszédben „neoliberálisnak” szokás nevezni (s amelynek más összefüggései a hallgatók közötti különbségek növekedése, az egyenlőtlenségek tágulása, a korábbi egyenlőség-elvű, azt hangsúlyozó oktatáspolitikai helyett a kiválóság keresése, illetve a méltányosság hangsúlyozása az oktatáspolitikában és az oktatásügyben.

Előrejelzések

Az 1998-as előrejelzés bevalása. 1998-as előrejelzésünkben két kérdést emeltünk ki. Az egyik az volt, hogy valóban gyorsul-e a felsőoktatás iránti igény, azaz bekövetkezett-e a nemzetközileg visszatérően megfigyelt fordulat a felsőoktatás korábbi, mérsékelt növekedése egy újabb, gyorsuló szakasz között. A másik kérdés pedig az volt, hogy a növekedés valóban a hagyományos felsőoktatáson kívüli, középfok utáni képzésekben következett-e be – miközben a tradicionális felsőoktatási formák tömegesedése csupán mérsékelt maradt. Főnti adataink alapján mindkét kérdésre tudunk válaszolni.

- **Az első kérdésre, hogy Magyarországon is bekövetkezett-e az expanzió gyorsulása, igennel válaszolhatunk** (lásd a 3. ábrát). Az ábrán jól látható, hogy már akkor folyamatban volt, amikor a kérdést fölítettük. Az 196-98 közötti években a felsőoktatás tömegesedése éppen egy gyorsuló szakasz közepén tartott. Talán már idejét is múlta az akkori kérdés föltevése, mivel az adatokra visszatekintve látható volt, hogy az emelkedő szakasz a politikai fordulat környékén következett be. Ami a kérdést 1998-ban indokolta, az pusztán az lehetett, hogy akkor még nem lehetett világosan látni ennek a szakasznak a hosszát; azt, hogy vajon ideiglenes politikai intézkedések következményéről van-e szó, vagy pedig egész tendenciáról. A 2000-es évek közepéről visszapillantva ez már egyértelműen látható: valóban, a felsőoktatás gyorsuló szakaszába fordult Magyarországon a rendszerváltozás környékén.
- A második kérdésre sokkal elgondolkodtatóbb a válasz. Főntebb láthattuk, hogy ez a gyorsulás a 2000-es évtized második felében Magyarországon megtorpant, azt a benyomást keltve politikusokban és szakértőkben, hogy maga a gyorsuló szakasz megállt, vagy éppen stagnálásba fordult. A fölitélezés, hogy ez a gyorsuló szakasz főleg a tradicionális felsőoktatáson kívüli képzések kiszélesedéséből következik, csak részben igazolható; részben a szakértők vágyainak előrevetítése maradt. Igazolható annyiban, hogy ez a gyorsuló növekedés a hazai felsőoktatásban elsősorban a szervezett felsőoktatás alternatív formáiban (esti, levelező, távképzések) valósult meg; olyan társadalmi csoportokat – elsősorban a nőket – vonva be a képzésbe, akik korábban nem vagy nem ilyen arányban vettek részt. A fölitélezés – hogy a felsőoktatás gyorsuló tömegesedése a hagyományos felsőoktatáson kívüli képzések sokaságából ered majd – nem igazolódott (vagy nincs megfelelő statisztikánk hozzá). **A hagyományos felsőoktatáson kívüli képzések nem terjedtek el az elmúlt években a hazai felsőoktatásban.** S talán épp ez az oka a felsőoktatási expanzió látszólagos kifulladásának (legalább is a lassulásának).

Ami mindennek alapján bekövetkezett, az nyilvánvaló. **Magyarország négy-öt egyetemi központja egyelőre inkább ellenáll a változásoknak**, mintsem siettetné őket. Amint vártuk, a felsőoktatás térbeli kiterjedése csupán az 1990-évekre volt jellemző; ez a folyamat mintha lezárult volna a 2000-es években. Ennek következtében nem valósult meg – inkább csak illúzióknak bizonyult - az az elképzelés, hogy az egyetemi központokat az előkészítő intézmények sokasága veszi majd körül, amelyek mintegy „ráhordják” az egyetemi központokra a növekvő számú (arányú) hallgatószámot. Regionális kutatásainkban ezt a folyamatot – legalább is az észak-alföldi régióban, valamint Románia, Ukrajna és Magyarország határközi térségében – sikerült dokumentálnunk (Kozma 2006). Ez a folyamat azonban 2008-ra lezárulni látszik; sőt vele összefüggésben megtorpanni látszik a kisebbségi (nemzetiségi, lokális) intézmények kibontakozása is.

A szakképzés korhatárának kitolódása összefügg a bevezető szakasz eltömegesedésével. Az a kísérlet, amelyet felsőfokú szakképzésnek neveztek, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket (Hrubos 2002). Ehelyett bekövetkezett, amire szintén számíthattunk: hogy ezek a **szakképzések mintegy bevezetőül szolgáltak a reguláris felsőoktatásba** azok számára, akik ideig-óráig kiszorultak belőle (Kiss 2003). A bevezető szakasz tömegesedése egyúttal a szakképzés korhatárának kitolódásával is járt – legalább is abban az értelemben, hogy nem a szakképző képzési formák tömegesedtek, hanem helyettük az általános képzési formák tömegesedtek tovább.

A tantervi munka központosítása is csupán részben beteljesült jóslat. A középfokú oktatásban 1998-2008 között valóban bekövetkezett az erőteljes tartalmi központosítás; a NAT egykori kitervelői egyáltalán nem így képzeltek el egy „nemzeti alaptantervet”. A tantervek és a tanítás (egyfajta) szabadsága körül azonban egyes testületekben még folytatódnak a csatározások (alighanem mindaddig, ameddig a rendszerváltó nemzedék az oktatáspolitikában szót kap). **A központosítás valójában a vizsgák terén haladt erőteljesen előre.** Ezt a fejleményt nem jól láttuk; nem számoltunk az IKT erőteljes hatásával, amely a társadalmi élet minden területén – lopakodva vagy kifejezetten – az erőteljes centralizáció felé viszi tevékenységeinket és a fölöttünk való ellenőrzést.

De az 1998-2008 közötti időszakban az igazán váratlan fordulat az ún. Bologna-folyamat volt. Hatását félreismertük, illetve nem mértük föl kellőképp. Igaz, hogy az előrejelzés évében még nem volt szó Bologna-folyamatról, hanem csupán kormányzatok közös nyilatkozatáról (Sorbonne-i Nyilatkozat), amely négy ország felsőoktatási vonzásterületét akarta egyesíteni és homogenizálni. Mégis, a Bologna-folyamat, ahogy később elnevezték, már akkor megindult. Ha az előrejelző otthonosabb lett volna az európai felsőoktatás árnyékszervezeteiben, könnyen megsejthette volna a Bologna-folyamat hatását – vagy legalább is azoknak az árnyékszervezeteknek az aktivitását, amelyek ezt a jelszót (mint ideológiát) maguk elé tolták. A Bologna-folyamat lendülete magukat a kezdeményezőket is meglepte. Ez azonban mégsem mentesíti az előrejelzőt attól, hogy a folyamat hatását a hazai felsőoktatásra félreismerte (a mítoszok, ha valóságnak tartják őket az oktatáspolitikában, politikai döntésekké válnak, figyelmeztet Shofer és Meyer, i. m. 901).

Előrejelzések 2020-ig. Végül kísérletet teszünk arra, hogy a fentiek alapján újabb előrejelzéseket tegyünk. Előrejelzésünk „időhorizontja” ezúttal is mintegy tíz év (az évszám kerek volta miatt 2020-at választottuk – számos, a milleniumkor keletkezett előrejelzés időhorizontját). A főnti trendeket a jövőbe vetítve, 2020-ra a hazai felsőoktatás expanziójával kapcsolatban a következőket mondhatjuk:

- **A felsőoktatás expanziója Magyarországon is folytatódni fog.** Ez az expanzió világjelenséggé vált, amely – többek közt az OECD benchmarking tevékenysége következtében – egyfajta politikai kényszer formáját ölti az egyes országok felsőoktatási politikusai körében. Ennek kényszere alól a hazai felsőoktatási politika (pénzügypolitika, társadalom- és gazdaságpolitika) is csak ideig-óráig vonhatja ki magát. A jelenlegi megtorpanás tehát a hallgatói arányszámokban (jelentkezések, fölvettek, rendszeren belüliek, végzettek) átmenetinek bizonyul, és mintegy fél évtized múlva az emelkedés folytatódik. Ez az emelkedés majd belesimul abba a gyorsuló trendbe, amelyet az előző évtized folyamán megfigyelhettünk (lehet, hogy ugrásszerűvé válik, bár csak átmenetileg). Nem látható, hogy a felsőoktatás mely szektorában fog majd jelentkezni; föltételezzük azonban, hogy magában a reguláris felsőoktatásban.

- Egyes oktatásgazdászok, valamint tervezők jóslatai és sürgetése ellenére – amelyek föltehetően sűrűsödni is fognak – **a felsőoktatás expanziója Magyarországon is fokozatosan eltolódik az általános képzés felé.** A szakképzések itt is följebb tolódnak, és lassan kikerülnek az alapképzések köréből – legalább is a hagyományos felsőoktatás szervezetében. Az alapképzés eltömegesedik, és fokozatosan pótolni fogja az egykor szelektív középiskolák funkcióját. A szakaszos (alap-, magiszteri és doktori) képzés bevezetésével a kormányzat igyekszik szűkíteni a tradicionális felsőoktatást; ez azonban csak ideig-óráig sikerül. A felsőoktatás iránt tartósan növekvő társadalmi igények mintegy „elsöprik” ezt a szűkítő próbálkozást. Egyre többen fognak átlépni az alapképzésekből a magiszteri képzésekbe, amelyek várhatóan specializációs képzések (szakképzések, képzések a foglalkozásra) lesznek majd. Alternatív lehetőségként fölvethető, hogy a magiszteri és doktori képzések mintegy összeolvadnak, és a doktori képzések (egy részük) válnak majd a legfelső szintű szakmai képzések szakaszává.
- A Bologna-folyamat deklaráltnan befejeződik a jelenlegi évtized végére (2010); az ún. "európai felsőoktatási térség" azonban természetesen ezzel még egyáltalán nem épült ki. A bővülés egyrészt folytatódik, bár még nem tudni, milyen nevek alatt. Másrészt **az Európai Unió (Brüsszeli Bizottság) beavatkozásai a felsőoktatásba egyre erőteljesebbé válnak,** ahogy a felsőoktatás Európa-szerte tömegesedik és a tagállamok munkavállalói körében a meghatározó végzettséggé kezd majd válni. Az eddigi gyakorlat alapján olyan támogató programok várhatók, amelyeket az egyes intézmények vagy intézmények csoportjai közvetlenül pályázhatnak meg, vehetnek igénybe. Ez, valamint egyéb (előre nem látható) tényezők **erőteljesen hierarchizálni fogják a felsőoktatás kontinentális hálózatát** – kiemelve egyes régiók intézményeit, perifériára szorítva másokat (föltehető, hogy a perifériakussá váló vagy stagnáló intézmények, képzési formák, térségek stb.) számára „méltányossági” programok állnak majd rendelkezésre.
- **A Bologna-folyamat átrendezi a hazai felsőoktatás hálózatát.** Ha a reguláris felsőoktatás válik az expanzió fő útjává – szemben azzal, amit korábban vártunk -, akkor a Bologna-folyamat során az intézmények hierarchiája erőteljesebbé válik. Szemben azzal az 1980-as évektől folyamatos próbálkozással, hogy a főiskolák is egyetemmé váljanak – legalább is egyesek közülük (Nyíregyháza, Eger, Szombathely) -, az egykori főiskolák zöme most már csak alapképzést nyújt, esetleg egy-két mesterképzést. **A nagy egyetemek fogják uralni a hazai felsőoktatás hálózatát,** és köztük is erőteljes hierarchizálódás mehet végbe (ennek esélyeit, a helyi-regionális erők ellentétes erejét azonban nem látjuk előre).
- **A civil kezdeményezések,** amelyek az 1990-es években a felsőoktatás terén is fölvirágoztak (helyi, területi, főiskolák, kisebbségi kezdeményezések, egyházi felsőoktatás, alapítványi főiskolák stb.) valószínűleg inkább **az intézmények falai közé szorúlnak,** és mint hallgatói, sőt „fogyasztói” érdekvédelmi kezdeményezések, egyetem-munkahely együttműködések stb. jelennek majd meg. Ennek a jövőképek az alternatívája lehet **a magánfelsőoktatás erőteljes megjelenése Magyarországon.** Ez azonban olyan forogatókönyv, amelynek a valószínűsége – legalább is az eddigi fejleményeket figyelembe véve – sokkal kisebb, mint a Bologna-folyamat által összefogott és szellemi vámhatárokkal védett (védeni próbált) reguláris felsőoktatás expanziója.

- **A felsőoktatás központosítása – mind nemzetközi, mind kormányzati, mind pedig intézményi szinten - erőteljesen előrehalad.** A „felsőoktatási menedzserizmus” terjedő szellemében a nyilvántartások, ellenőrzések, adminisztrációk kényszere növekszik, és velük együtt a felsőoktatási adminisztráció létszáma és fontossága is (ami folyamatos feszültségekkel jár az oktatók és az adminisztrátorok között). Ezt a folyamatot nemzetközi szervezetek – nem utolsósorban az Európai Unió árnyékszervezetei, valamint olyan szervezetek, mint az OECD – kívülről is erőteljesen támogatják majd. (A jelszó általában a gazdaságosság, finanszírozhatóság, könnyelhetőség stb. lehet.) Különösen markánsan nyilvánul meg az ilyen beavatkozás a felsőoktatásba **a 2010 körül kibontakozó felsőoktatási hallgatói teljesítménymérések** során. E teljesítmények a felsőoktatási „benchmarking” erőteljes eszközeivé válnak, és ezzel lényegesen csorbíthatják az oktatói érdekvédelemeket (egyetemi autonómia).
- Hasonló folyamat játszódhat le a nemzeti akkreditációk körében, amelyek fokozatosan kiterjednek a teljes felsőoktatásra – viszont jelenlegi monopolhelyzetüket fokozatosan el fogják veszíteni. Nem az akkreditáció akadémiai jellege változik meg – bár valószínűleg az is -, hanem főként a „nemzeti” jellege (azaz az országon belüli egyetlen akkreditációs szervezet monopóliuma). Helyette **alternatív akkreditációs szervezetek jelennek meg a „felsőoktatási piacon”**. Ez lényegesen növeli majd az intézmények mozgásterét, viszont valószínűleg hozzájárul „a színvonal csökkenéséhez” (vagy legalább is okolható lesz érte).
- **A kutatások fokozatosan kikerülnek az egyetemekről** (vö. a kutató egyetemekről folytatott vitákat). A nagy volumenű, nemzetközi együttműködésekben megvalósítható kutatások lesznek elsősorban azok, amelyek európai uniós vagy más, nemzetközi támogatásokat kapnak. A nagy konzorciumnak kialakításáért a közép-európai országok erőteljesen lobbiznak majd; azonban a felsőoktatás ebből nem vagy csak alig profitál. Ezzel **a felsőoktatás beilleszkedése Magyarország oktatási rendszerébe jelentősen előrehalad**; az alapképzések legalább is iskolássá válnak, mintegy részévé lesznek egy meghosszabbodott középiskolázásnak.

Előrejelzéseinkben – mint lenni szokott – sok az elágazó út, amelyeket néha nevesítettünk, néha (többségükben) azonban ma még nem láthatunk. Igyekeztünk az ún. „királyi utat” megrajzolni; azt a fejlődési irányt, amelyen a magyarországi felsőoktatás a következő évtizedben nagy valószínűséggel haladni fog. Előrejelzéseinket – mint ugyancsak lenni szokott – ma még nem tudjuk igazolni, legfőképpen valószínűsíteni (mindenekelőtt nemzetközi tendenciák alapján). Igazolni vagy cáfolni majd csak az idő fogja őket. Egy következő számvetés 2020 körül válaszolhat arra, mennyiben találtuk a magyarországi felsőoktatás fejlődési útját.

Hivatkozások

- Archer M. S. ed. (1982) **The Sociology of Educational Expansion: Take-off, Growth and Inflation in Educational Systems.** *SAGE Studies in International Sociology* 27. London etc.: SAGE
- Besenyei L. et al. (1977) **Jövőkutatás, előrejelzés a gyakorlatban.** Budapest: Közgazdasági
- Craig J. E. (1981) "The expansion of education." **Review of Research in Education** 9: 151-213
- Craig J. E., Spear N. (1982) "Explaining educational expansion: An agenda for historical and comparative research." In: Archer M. S. ed. 1982: 151-213
- Davidson M., Schleicher A (2008) „OECD Data for Higher Education in Hungary.” <http://www.oecd.org/dataoecd/25/6/39316336.pdf>
- Erdész T, Timár J (1967) „A családi-társadalmi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásában és az oktatás tervezésében.” In: Kiss Á et al eds (1967), **Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1966.** Budapest: Akadémiai
- Hrubos I (2002) **Az ismeretlen szakképzés.** Az AIFSz kutatásának tapasztalatai. Budapest: Új Mandátum
- Husz I, Illés S (2006) **Demográfia a magyar felsőoktatásban.** http://www.demografia.hu/Demografia/2006_2-3/Illes%20Sandor-Husz%20Ildiko_kozl.pdf. (2008. november 21.)
- Jónasson, J T (1999) „The Predictability of Educational Expansion: Examples from Secondary and Higher Education.” In Fägerlind I et al eds (1999), **Higher Education at the Crossroads. Tradition or Transformation?** Stockholm: Institute of International Education. Stockholm University. Pp. 113-131.
- Jónasson, J. T (2004) **Studying the education expansion.** Paper for the XVI CESE Conference, Copenhagen (kézirat)
- Kiss A (2003) „Diákok a harmadfokú képzésben.” **Educatio** 12 (2003), 1: 142-47
- Kogan M (2006) **Transforming Higher Education: A Comparative Study.** Dordrecht: Springer
- Kozma T (1983) **Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok.** Budapest: Kossuth
- Kozma T (1998) „Expanzió”. **Educatio** 7 (1998), 1: 5-18.
- Kozma T (2004), **Kié az egyetem?** A felsőoktatás nevelésszociológiája. Budapest: Új Mandátum
- Kozma T (2006) „Regionális átalakulás és térségi visszhang: A partiumi felsőoktatás esete.” In: Juhász E. ed. 2006, **Régió és oktatás II.** Debrecen: CHERD, pp. 13-24
- Meyer J. W. et al. (1992) "World expansion of mass education 1870-1970." **Sociology of Education** 65 (1992), 6: 898-920
- Meyer J. W., Hannan M. T. eds. (1979) **National Development and the World System: Educational, Economic and Political Change 1950-1970.** Chicago: University of Chicago.
- Polónyi I (2006) **A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején.** *Kutatás Közben* 255. Budapest: felsőoktatási Kutató Intézet
- Polónyi I, Timár J (2006), **Oktatáspolitikai és demográfia.** *Kutatás Közben* 274. Budapest: felsőoktatási kutató Intézet
- Riddle Ph (1990) **University and State: Political Competition and the Rise of Universities, 1200-1985.** Stanford University: School of Education. Idézi: Scofer, Meyer 2005.
- Rudas I (2007) „A hazai felsőoktatási intézmények kilátásai és lehetőségei az évtized második felében.” www.felvi.hu/bin/content/dload/rangsorkonf/RudasImre_intkilatasok.ppt (2008. november 21.)

- Shofer E, Meyer J W (2005) „The world wide expansion of higher education.” **American Sociological Review** 70 (2005), 6: 898-920
- Tarján T. 1993 "Gazdasági növekedésünk alakulása." **Közgazdasági Szemle** 11, 9: 815-22
- Teichler U et al (2002) **Higher Education in a Globalising World: International Trends and Mutual Observations**. Dordrecht: Springer
- Timár J, Polónyi I (2001), **Tudásgyár vagy papírgyár?** Budapest: Új Mandátum
- Trow M (2001) „From mass higher education to universal access: The American advantage.”:
In: Altbach Ph G et al (2001) **In Defense of American Higher Education**. New York
etc: JHU Press, 2001: 110-44

